

SƏNƏTŞÜNASLIQ

UOT 82.009:7

Gülşən Əliyeva-Kəngərli
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti
Filologiya elmləri doktoru, professor
E-mail: gulshenkengerli@mail.ru

Azərbaycan fəlsəfi intellektual şeirinin təmayülü

Xülasə: Azərbaycan fəlsəfi intellektual şeirinin qaynaqları zəngindir. Fəlsəfi intellektual şeirin qaynaqlarından danışarkən bayatı, rübai, tuyuq kimi lakonik, fəqət fəlsəfi məna və məzmunla dolu şeir formalarından bəhs etmək vacibdir. Şeirin fəlsəfəsi şairin öz fərdi imkanları ilə bağlıdır. Şair ümumini xüsusiləşdirə bilən istedadla sahibidir. Məqalədə Azərbaycan fəlsəfi intellektual şeirinin qaynaqları və ənənələri barədə müfəssəl məlumat verilmiş, milli ədəbiyyatımızda fəlsəfi-intellektual poeziya təmayülünün əsas aspektləri işıqlandırılmışdır.

Açar sözlər: intellektual poeziya, poetik fəlsəfə, intellektual şeirin qaynaqları, poetik ənənə.

Qədim Şərqdə ünsiyyət az qala insanlar arasında şeir formasında idi. “Kitabi-Dədə Qorqud” eposu kifayətdir biləsən ki, qədim türklərin nitqi başdan-başa şeiriyyət idi.

Bəri gəlgil, başım baxtı, evin taxtı!
Evdən çıxıb yürüyəndə səlvi boylum!
Topuğuna sarmaşanda qara saçlım!
Qurulu yaya bənzər çatma qaşlım!

Bu vəsf nadir şeiriyyət hadisəsidir. Və dastandan belə misallar çox gətirmək olar. Nəzəriyyəçilər dastanın mətninə səsli nəsr, yəni qafiyəli nəsr deyirlər. Əlavə edək ki, qədim türk abidələri – Orxon-Yenisey daş kitabələri də qafiyəli – obrazlı nəsrin ilk abidələridir.

XX əsrin 20-30-cu illərində fəaliyyət göstərmiş 37-də represiyanın qurbanı olmuş Atababa Musaxanlı ilk ədəbiyyat nəzəriyyəmiz olan “Ədəbiyyatdan iş kitabı” (1928) əsərində bu abidələrin mətnini şeiriyyətinə görə “imajlı nəsr” adlandırır.

Biz belə qənaətə gəlirik ki, mənsur şeirin və sərbəst şeirin mənşəyi bu abidələrdən qaynaqlanır. Məlum tədqiqatlara əsaslanaraq deyə bilərik ki, şeirin – sözün tarixi dilin tarixi qədər qədimdir. Uzun-uzadı cümlələr qura bilməyən insan

təfəkkürü hələ qırıq-qırıq, fəqət yığcam nitqə malik idi. F.Engelsin məşhur fikrini yada salaq: “Əmək insanı yaratdı, onun nitqini və təfəkkürünü inkişaf etdirdi”.

Bu təfəkkür hələ predmetli idi, əşyaları adlandırarkən poetik-obrazlı düşünməyi və ifadə etməyi bacarırdı. Bu zamanın şeirində indi başa düşdüyümüz mənada məzmun və forma anlayışları yox idi: “forma özü elə məzmun idi” (Musa Adilov). Görkəmli nəzəriyyəçi İ.V.Stebleva təsdiq edir ki, “Orxon mətnləri qədim türk poeziyasının bütün səciyyəvi əlamətlərinə - paralelliyə, alletrasiyaya, tonik – temporal şeirin müəyyən ölçülərinə qrammatik qafiyələrə malikdir” (2, s.40). Qədim türk abidələrinin mətnlərində alliterasiya xüsusilə güclüdür. Tədqiqatçılar (Əlişir Nəvai “Mizanü özan”, Əkrəm Cəfər “Əruzun nəzəri əsasları və Azərbaycan əruzunu”, Tərhan Quliyev “Əruz və qafiyəşünaslıq tarixi”) etiraf edirlər ki, əsası VIII əsrdə (767-ci ildə), ərəb dilçisi və musiqişünası Xəlil İbn Əhməd tərəfindən qoyulan Əruz dünya ədəbiyyatşünaslığında şeir haqqında yaradılan ən kamil, fəqət ən mürəkkəb nəzəriyyədir. Lakin belə bir tarixi həqiqət də mövcuddur ki, Əruz mədrəsələrdə uşaqlara ana dili ilə bərabər öyrədilirdi. Əruz kanonlarını qorumaqla gözəl şeir yaratmaq, şairdən böyük istedad və hünər tələb edirdi. Əruz klassik Şərq şeirinin inkişafında böyük rol oynayıb. “Şərq ədəbiyyatlarında uzun müddət şeir sözü nəzm sözü ilə sinonim kimi qəbul edilib işlənmişdir... sonralar vəznli, qafiyəli lakin bədii cəhətdən zəif əsərlərə nəzm, sənətkarlıqla yazılmış vəznli və qafiyəli əsərlərə isə şeir deyilmişdir” (12, səh 13).

Bir qədər irəli gedərək qeyd edək ki, bəzən şeirin əsas atributlarından olan qafiyə termini də (şeir) mənasında işlənir. XVIII əsrin klassiki Vaqif gözəli tərif edərək deyir: “Qafiyə qəzəldən çox çıxma başı”! Qəlb şairi Füzuli şeirlə nəzm anlayışlarının paralel işləndiyi dövrdə istedad və ilhamla yazılmış həqiqi şeiri “nəzmü-nazik” adlandırır. Bununla da zərif şeiri qaba nəzmdən fərqləndirirdi.

Əruzşünas alim Tərhan Quliyev bir maraqlı cəhətə də diqqət yetirir: “Digər dünya xalqlarının şeir təcrübəsində ancaq estetik bir kateqoriya olan vəzn və qafiyə... Şərq filoloqlarının söyləri nəticəsində şərq filologiya elminin qollarından birinə çevrilmişdir” (11, s.109).

Deməli, orta əsrlərdə şeir filologiya elminin əsas qollarından biri, o zaman-kı anlamla desək “Ülumi ədəbiyyə”yə daxil olan 17 elmdən biri idi. Bu mənada dahi Füzulinin fikirlərini xatırlamamaq olmur: “Elmsiz şeir, əsası yox divar olur və əsassız divar qayətdə bi etibar olur” (8, s.27). Beləliklə, orta əsrlər anlamına görə əsl şeir elmi, fəlsəfi mənalı olmalı idi. Füzuli hətta şeirin özünü də bir növ (yəni poetik) elm hesab edirdi: “şeir fəziləti də ayrı bir elmdir və kamal növlərindən mütəbər bir növdür” (9, s.13).

Şərqdə xüsusən türk ədəbiyyatlarında bədii ədəbiyyat şeir janrları üzrə inkişaf edib. Elmi fəlsəfi fikirlər poetik formalarla ifadə olunub. Bu təkcə Şərqdə deyil, antik dövrdə (və sonralar!) avropa poeziyasında təxminən belə olub.

Hələ 2400 il əvvəl “Poetika” müəllifi dahi yunan filosofu öz əsərində

belə yazıb: “şairin vəzifəsi həqiqətən olub keçənlərdən deyil, ola bilən şeylərdən, daha doğrusu, ehtimal və zəruriyyətə görə mümkün ola bilən hadisələrdən bəhs eləməkdir... Poeziya tarixdən daha fəlsəfi və daha ciddidir; poeziya daha çox ümumidən tarix xüsusidən bəhs edir” (1, s.63).

Şübhəsiz ki, Azərbaycan ədəbiyyatında fəlsəfi şeirin ən gözəl “tarixdən daha fəlsəfi, daha ciddi” nümunələrini Əfzələddin Xaqani, Nizami Gəncəvi, Qazi Bürhanəddin, İmadəddin Nəsimi, M.Füzuli yaratmışdır. XIX yüzillik nəsr və dramaturgiya əsri idi. Bu XX əsrin 30-cu illərinə qədər davam etmişdir. XX əsrdə böyük romantik filosof şair Hüseyn Cavid əvvəlki ənənələrə qayıtdı. Lakin Cavid və Hadi təkcə Azərbaycan hadisəsi deyildi, onlar həm də (və daha çox!) Türkiyə romantizminin davamçıları idi. Onların simasında fəlsəfi intellektual şeir təmayül halında təşəkkül tapıb formalaşa bilmədi. Çox qüvvətli fərdi poetik hadisə olaraq qaldı. Eləcə də, bilavasitə komsomoldan gələn “qızıl qələmlər” – S.Vurğun, M.Müşfiq, S.Rüstəm, M.Rahim, M.Yaqub, M.Dilbazi, N.Rəfibəyli öz estetik prinsipləri, poetik konsepsiyaları vahid poetik cərəyan – fəlsəfi intellektual poeziya təmayülü kimi formalaşmadılar. Buna hər şeydən əvvəl onların istedadını çərçivəyə salan, təzyiq göstərən mövcud tarixi rejimin totalitar ideologiyası mane oldu. S.Vurğunun mənzum tarixi pyesi “Qalib gələcəkmi cahanda kamal” sualına cavab axtaran “İnsan” əsəri, “Mən tələsmirəm”, “Şair nə tez qocaldın sən” şeirləri bu istiqamətdə təhlil oluna bilər. Fəqət, bu şairlər üslub tərzini etibarlı ilə lirik-romantik poeziya təmayülünü əmələ gətirdilər.

Təsədüfi deyil ki, Azərbaycan fəlsəfi intellektual poeziya təmayülünün əsas nümayəndələri – Rəsul Rza, B.Vahabzadə, Ə.Kərim, F.Qoca, F.Sadiq, M.Araz, Ə.Salahzadə, R.Rövşən, V.Səmədoğlu, Ç.Əlioğlu əsasən sərbəst vəzində yazıb yaradırdılar.

Mənşəyi “Kitabi-Dədə Qorqud”un səslə nəşri ilə bağlı olsa da, bu vəzn əsasən 50-60-cı illərdə üsluba çevrildi. Adından da görüldüyü kimi bu vəzn ehkam deyil, şairin istedadını çərçivəyə salmır, sərbəst emosional mühakiməyə imkan verir. Sərbəst şeir cərəyanının təşəkkülü XX əsrin 20-ci illərinə aiddir: 20-ci illərdə sərbəst şeirin həm bədii nümunələrini, həm də nəzəriyyəsini Rəfil yaradırdı. “Gülən adam” imzası ilə onun “Sərbəst şeir haqqında ilk söz” (“Marif işçisi” jurnalı №1) çap olunub” (6, s.301). Bu dövrdə tənqidçilər nihilizmə qapılaraq, sərbəst şeiri klassik poeziyaya qarşı qoyurdular. Rəfilinin müasiri Əli Nazim “Mayakovskini öyrənəlim” məqaləsində yazırdı: “Bugünkü şeirimizdə ilk sırada Puşkin-Mayakovskini öyrənəlim şüarına zidd gedənlər şüurlumu, şüursuzumu bizi Şərq mistik ədəbiyyat meşəsinin meymunlarına çevirməkdən başqa bir iş görmürlər”. (3, s. 35). Dünya poeziyasında sərbəst təmayülün klassikləri E.Verxarn, V.Mayakovski, N.Hikmət və R. Rza hesab olunur. Bir qədər tarixə qayıdıb qeyd edək ki, müsəlman şərqində o cümlədən Azərbaycanın fəlsəfi fikri şeirlə yazılmış əsərlərdə ortaya çıxır. Bu barədə çoxlu örnəklər mövcuddur.

Nizaminin “Xəmsə”si, Cəlaləddin Ruminin “Məsnəvi”si, Yusif Xas Hacibin “Qutatqu-bilik”, Əhməd Yəsəvinin “Divani – Hikmət”, Əvhədinin “Cami-cəm” poeması buna parlaq misaldı. Məşhur Xorasan sufisi Seyid Hüseyn Hərəvi gənc Azərbaycan alimi Şeyx Mahmud Şəbüstəriyə on beş çətin sual göndərir və bu suallara şeirlə cavab verilməsini istəyir. O vaxta qədər şeir yazmamış Şəbüstəri əvvəlcə tərəddüd edir. Sonra mürşidinin təkidi ilə bu çətin suallara cavab yazır. Otuz yaşlı alimin “Sufizmin açarı” kimi dəyərləndirilən məşhur “Gülşənraz” fəlsəfi poeması belə yaranır.

Əbdürrəhman Cami Mövlanə Cəlaləddin Ruminin “Kitab əl-məsnəvi” əsərini poetik-fəlsəfi siqlətinə görə “Farsca yazılmış Quran” adlandırırdı...

Fəlsəfi intellektual şeirin qaynaqlarından danışarkən bayatı, rübai, tuyuq kimi lokanik, fəqət fəlsəfi məna və məzmunla dolu şeir formalarından bəhs etmək vacibdir. Folklor şeirinin mənşəyindən danışarkən tədqiqatçı yazır: “Azərbaycan xalqı çox qədim və zəngin şeir mədəniyyətinə malikdir. Bu mədəniyyətin kökləri qədim türk qəbilə və tayfalarının dərin qaynaqlarına gedib çıxır. Əsrlər boyu el ədəbiyyatı xalqın tarixi, ictimai və mənəvi həyatı ilə bilavasitə formalaşmış inkişaf etmişdir” (5, s.3).

“Bayatı” sözünün etimologiyası haqqında müxtəlif fərziyələr var. Bəlli olan budur ki, bütün bayatılar poetik fəlsəfi məzmun daşıyır. Bir qənaət bizə daha inandırıcı göründü: “Fikrimizcə “bayatı” sözü türk epos təfəkkürünün şah əsəri olan “Kitabi-Dədə Qorqud dastanındakı “boy” termini ilə bağlıdır. “Rəsul əleyhisəlamın zamanına yaxın boyat boyunda Qorqud ata derlər bir ər qopdu” boy qədim türk dilində həm də nəğmə deməkdir: “boy boyladı, söz söylədi!” (6, s.188).

Forma etibarını ilə mükəmməl, məzmun baxımından zəngin fəlsəfi mahiyyətə malik “türk etno-psixologiyasındakı lirizmi, humanizmi genişürəkliliyi, səmimiyyət və məhəbbəti sonsuz saylarla əks etdirən könül güzgüsü duyğu dünyasıdır”. (M. Qasımlı). Bayatı qədim türkün dünyagörüşünü əks etdirən “Böyük çöl mədəniyyəti”nin lirikasıdır. “Şikəstə və bayatı”nı çox vaxt çöllərdə, meşələrdə, qərz ev xaricində oxuyurlar” (Ü. Hacıbəyli).

Şeirin fəlsəfəsi şairin öz fərdi imkanları ilə bağlıdır. Şair ümumini xüsiləşdirən bilən istedadla sahibdir. Lirik şeir şairin qəlb aləmində doğulsa da eyni zamanda o idrak və fəhmlə bağlıdır. “Şairin yaradıcılıq fəaliyyətinin mənbəyi onun şəxsiyyətində ifadə olunan poetik ruhundur, ona görə də onun əsərlərinin ruhunun və xarakterinin izahını birinci növbədə şairin şəxsiyyətində axtarmaq lazımdır” (7, s.137).

Şair ümumun adından danışanda öz fərdi-subyektiv aləmini genişləndirmiş olur. Bizim fəlsəfi intellektual şeir (və hər cür lirik şeir!) məhəbbət bulağından su içib. Eşqin, məhəbbətin fəlsəfəsi olmur – eşq, məhəbbət özü fəlsəfədir. Çünki o gözəllik fəhm və idrakdan yaranır. Lirik şeirimizin şah əsəri olan “qəzəl”

aşıqın könül dərđini, mərħəmətli sevgilisinə açması və ya məşuqun öz halını sadıq aşığına bildirməsidir” (9, s.16). Məhəbbət vasitəsi ilə şair, tanrı ilə ünsiyyətə girir və “Ərşdən gələn sözü” qəbul edir. Ona görə də “şeir yazanın adı şeir vasitəsilə aləm səhifəsində əbədi olaraq qalır” (Füzuli). Fəlsəfi məzmun hələ fəlsəfi şeir demək deyil, intellektlə duyğunun vəhdətindən poetik fəlsəfə yaranır. Fəlsəfi poeziyadan poetik fəlsəfəyə! – bizim fəlsəfi intellektual poeziya təmayülünün təkamül yolu belədir. Azərbaycan klassik şeiri min ildən artıqdır ki, türk mənəviyyatının, türkün zəfərlərlə dolu qəhrəmanlığını, türk səmimiyyətini tərənnüm edir. Biz hələ folklor örnəklərini: bayatı, qoşma, qıfılbənd, gəraylı və s. demirik.

Azərbaycan fəlsəfi intellektual şeirinə qaynaqları zəngindir. Çox güman ki, dahi Füzuli elmsiz şeir “şeir fəziləti də ayrı bir elmdir deyərkən” məhz fəlsəfi intellektual şeiri nəzərdə tutur “ərşdən gələn” “yaradanın mədhi-sənəsi, nəğməsi” (Füzuli) olan şeir fəlsəfi olmaya bilməz. Fəlsəfi intellektual şeirin əsas qaynağı lirik yaşantının ünvanlandığı səmadır “Şeir hissini, xəyalın, ilhamın, məfkurənin lisanıdır” (İsmayıl Hikmət). Ona görə şeir də xəyal kimi şərh-i-bəyanə sığmaz...

Ənənə və novatorluq dialektik vəhdətdədir. Novatorluq ənənəyə konkret münasibət zəminində formalaşır. Ənənələr şeirdə bədii-fəlsəfi yeniliyin yaranmasında böyük rol oynayır. Sənətdə (xüsusən poeziyada) yenilik ənənələrin konkret zaman kontekstində dərki və qəbulu əsasında əmələ gəlir. Əgər bir düstur halına salsaq: ənənə + zaman = müasirlik (novatorluq!) alınar. Zamanın ictimai, tarixi və fəlsəfi tələbi ilə ortaya çıxan müasirliyə səbəb olmayan, ona mane olan ənənələr artıq əhkama çevrilir.

Fəlsəfi-intellektual poeziya təmayülünün əsas nümayəndələrindən xalq şairi B.Vahabzadə yaradıcılığına istinadən görkəmli tənqidçi Y. Qarayev poetik zaman anlayışına belə bir izah verir: “Bəxtiyar poeziyasında “zaman” anlayışı dəqiq sərhədlərə sığdırılan konkret-tarixi bir dövrün-müasirliyin hüdudlarından çox-çox kənara çıxır. Zamanla ünsiyyət burada həm də tarix və əbədiyyətlə, gələcəklə müsahibə deməkdir; dərin bəşəri düşüncələrə dalan dünyanın taleyi üçün həyəcan keçirən şairin daxili nitqi, öz mənəvi vicdanı ilə müsahibəsi deməkdir. Geniş fəlsəfi mənada zaman və düşünən lirik şair “mən”i – Bəxtiyar şeirində poetik dialoqun iki dəyişməz, iki daimi qütbüdür”. (14, s. 602).

Eləcə də poetik ənənə o zaman fəal olur ki, müasir şair ona statik bir şey kimi baxmır, onunla dialoqa girə bilir, onun aurasını duya bilir. Belə olan halda şair istedadı (və şəxsiyyəti!) sayəsində əhkama çevrilmiş ənənələrdən uzaqlaşmalı, onu vurub dağıtmalıdır. Şair ənənədən, ənənəvi poeziyadan nə qədər tez uzaqlaşsa o qədər əsl şair olur.

“Ənənələr bütün sosial sistemlərin müəyyən mənada həyatiliyinin zəruri şərtidir. Ənənə ictimai həyatın ən müxtəlif sahələrinə xasdır. Dində və etnoqrafiyada ənənənin rolu xüsusilə böyükdür. Ənənələr ədəbiyyat, incəsənət və mədəniyyət sahələrində böyük əhəmiyyət kəsb edir. Ədəbiyyat və incəsənətdə

ənənələrin uzun müddət davam etməsi özlüyündə heç də onun müasir əhəmiyyətini göstərmir”. (15, s. 211)

Ənənəvi məzmun, ideya zamanın tələbi ilə tez dəyişən olur. Lakin poetik formalar mühafizəkardır. Məsələn, qəzəl XVI əsrdə necə yazılırdısa indi də elə yazılır. Dahi M.Füzulidən sonra üç yüz il Azərbaycan poeziyasında ənənənin qeyri yaradıcı, kor-koranə təqlid sayəsində epigon poeziya yarandı. Şairlər Füzuli tilsimindən çıxıb bilmədilər...

XX əsr Azərbaycan fəlsəfi-intellektual poeziya təmayülünün yaradıcıları – Rəsul Rza, Bəxtiyar Vahabzadə, Əli Kərim, Fikrət Qoca, Məmməd Araz, Vaqif Səmədoğlu, Fikrət Sadıq, Ələkbər Salahzadə, Ramiz Rövşən vaxtında ənənələrin cazibəsini dəf edərək, fərdi yaradıcılıq üslublarını formalaşdırmışlar. Sərbəst şeir bunun əyani təsdiqi hesab oluna bilər. Bir daha qeyd edək ki, fəqət ənənələrin səmərəli rolunu da inkar etmək olmaz. Fəlsəfi-intellektual şeirdə novatorluq Azərbaycan poeziyasının çoxəsrlik ənənələri üzərində təməl tapıb bərqərar olub. Qeyd edək ki, sərbəst şeirin mənşəyi əhəmiyyətli dərəcədə “Kitabi-Dədə Qorqud” eposu ilə bağlıdır. Rəsul Rzaya yeni şeirin, fəlsəfi intellektual poeziya təmayülünün banisi şöhrətini qazandıran “Rənglər” şeirlər silsiləsinin ənənələri dahi Nizami Gəncəvinin “Yeddi gözəl” poeməsindəki yeddi ölkənin gözəli saxlanan hər bir millətin xarakterinə uyğun rənglənmiş 7 günbəzlə (otaqla!) bağlı idi...

Ənənə yaratmaq hər şairə nəsisib olmur. O yalnız dahi, mütəfəkkir şairlərə qismət olan yaradıcılıq taleyidir. Başqa sözlə desək mənsub olduqları ədəbiyyatda poetik məktəb yaradan şairlərin ənənəsi yaşaya bilər.

Dünya ədəbiyyatında bunun parlaq nümunəsi ədəbiyyat tarixində ilk dəfə “Xəmsə” yaratmış Nizami Gəncəvidir. Nizamidən sonra onlarla türk və fars şairi “Xəmsə” mövzusunda və üslubunda əsərlər yazdı: Əlişir Nəvai, Əbdürrəhman Cami, Məhəmməd Füzuli və başqaları.

Azərbaycan poeziyasında Xaqani Şirvaninin, Nizami Gəncəvinin, İmadəddin Nəsiminin, Məhəmməd Füzulinin, Molla Pənah Vaqifin, Mirzə Fətəli Axundzadənin, Aşıq Ələsgərin, Cəlil Məmmədquluzadənin, Mirzə Ələkbər Sabirin, Hüseyn Cavidin, Cəfər Cabbarlının ənənələri vardır.

Biz “Çağdaş poeziya və klassik irs” (2000) adlı birinci monoqrafiyamızda çağdaş şeirin ənənələrindən bəhs etmişik. Fəlsəfi-intellektual şeirin (sərbəst şeirin!) qədim eposla türk abidələri – “Orxon-Yenisey” kitabələri, Qobustan qayaüstü yazıları, Balasaqunlunun “Qutadqu bilik”, Mahmud Qaşqarlının “Divanı-lügət-it türk” əsəri, VIII əsrdə ana dilində şeir yazmış ilk türk şairəsi Zübeydə Xatunla Xaqani Şirvani, dahi Nizami Gəncəvi, Nəsimi və Füzuli ilə poetik qohumluğu mövzudur.

Bu şeir təmayülünün nümayəndələri – B.Vahabzadə. “Şəbi-hicran” poemasının Füzuliyə, “Fəryad” mənzum dramını Nəsimiyə, Əli Nəzmi “Şəhidliyin zirvəsi” şeirini Nəsimiyə “Füzuli” şeirini dahi “qəlb şairi” Füzuliyə həsr edib.

Məmməd Araz “Sən tələsmədin”, “Müqəddəs məzar”, “Çobanın düşüncələri” silsiləsinin, “Səməd Vurğunla söhbəti” şeirinin birinci xalq şairimiz ustad S. Vurğuna, “Rəsul gəlmədi” şeirini R.Rzaya Ramiz Rövşən “Şam” şeirini Füzuliyə həsr edib. Füzuli fəlsəfi – intellektual şeirin tək-cə mövzusu deyil həm də poetik – fəlsəfi örnəyidir.

Ədəbiyyatşünas Y. Qasımbəyli klassik ənənələrin, şeir dühalarının yeni şeir üçün rolundan bəhs edərək yazır: “Onların irsi və əsərləri gənc ədəbi qüvvələr tərəfindən qeyri-adi bir ilhamla, şeir-sənət məbədi kimi vəsf olunurdu. Milli söz dahiləri vətənpərvər şagirdlər üçün sənətin, poeziyanın və mənin timsalı idi. Azərbaycan altmışıncıları üçün isə belə milli qürur və namus dahisi Şərqdə ulu peyğəmbərimizin adını daşıyan şairlərdən ən böyüyü Məhəmməd Füzuli idi”. (13, s. 51)

M.Arazın “Səba yeli” şeiri M.Füzulidən gətirilmiş epiqraflla başlayır:

– Nə yaşar kimsə mənə atəşi-dildən özgə
Nə açar kimsə qapım badi-səbadan qeyri.

Şeir əsərlərin üstündə iki şairin-iki türkün dialoqu şəkilində yazılıb.

Fikrim dolandıqca ağır illəri
Kainat başıma dolaşdı, şair
Bəlkə külək deyil qapını açan
Elinə sığmayan ahındı səninin?

Füzuli mövzusunə layiq misralardır. Bu şeirdə M.Arazın dahi şairə məhəbbəti əksini tapıb. Bu şeir həm də əsrlər və nəsillər arasında mənəviyyat körpüsü, həm bədii, həm də tarixi sənəddir. Kökləri ilə milli mənəviyyatımızla bağlıdır.

Əli Kərimin “Füzuli” şeiri böyük şairin “Fələklər yandı ahimdən...” yarım misrası ilə başlayır:

Dünya səni qocaltdı yaşydın olsun deyə
Gömlüdü dərdin yerə, ucaldı ahın göyə
Dərdə şerik - dərd özü, sükut-suala cavab.

Əli Kərim göz yaşlarını Füzuli əməyi ilə silməyi bacarır. Misal verdiyimiz poetik paradokslar bədii-fəlsəfi ittiham kimi səslənir. Maraqlı qiyaslamadır: “Dünya səni qocaltdı yaşydın olsun deyə”. Burada Füzuli dünyadan uca görünür, dünya ona oxşamaq üçün şairi qocaldır. Bu, yanana od donana buz verən dünyadır. Əli Kərim ona “Ey böyük ustad” deyə müraciət edir “Dünya səni qocaltdı – cavan görünsün deyə”. Fəqət bu Süleymana qalmayan qoca və hiyləgər, sonu ölümlü dünyadır. Əli Kərimin “Şəhidliyin zirvəsi” şeiri Nəsiminin məlum və məşhur misraları ilə başlayır.

Zahidin bir barmağın kəssən dönüb həqdən qaçar
Gör bu gerçək aşiqi sərpa sayarlar ağrımaz

Şeir əqidəyə səadət rəmzi kimi, məslək yolunda şəhidliyin, şam və dözümlülük himni kimi yazılıb:

Nəsimi zirvəsinə
O, altı yüz il qabaq
Dərisindən çıxaraq
Göylərə baxa-baxa
Dözüb hər məşəqqətə
Getdi əbədiyyətə
Al qanı axa-axa
Yeridi, gücü artdı
tarixləri qızartdı. (8, s. 89-92)

Ana dilli poeziyamız üçün M.Füzuli həmişə bədiilik zirvəsi – poetik meyar olmuşdur. Qeyd etdiyimiz kimi 60-cı illərdə qədim və zəngin ənənələri olan Azərbaycan şeirinə təzə gələn istedadlı imzalar klassik irsimizin ənənələrini yaradıcı şəkildə davam etmişlər.

Bu şeir fəlsəfi siqləti kamil poetik hüsnü baxışından yarım əsrdən artıqdır ki, öz simasını qoruyub saxlayır.

Ənənəyə sədaqət də onu yaşatmaq da şeirimizin köklü məziyyətlərindəndir.

Poeziyamızın əbədi gənc dahisi Mikayıl Müşfiq altmışıncılara öz şair taleyi, şeir tacı-taxtı ilə təsir etmiş bir sənət fədaisi olmuşdur. Bu gənc klassik özü Azərbaycan şeirinin ənənələrinə qeyri-adi sədaqət nümunələri verdiyinə görə özü də orijinal poetik ənənələr yaratmışdır. 60-cılar şeir meydanına gələndə 37-də günahsız qurban getmiş M.Müşfiq təzəcə bəraət almışdı. Ehtiyatla, qorxa-qorxa M.Müşfiqə bənzəmək istəyən gənc şairlər ustad Rəsul Rzanın M.Müşfiqə siyasi bəraətdən sonra ədəbi-bədii bəraət verən “Qızılgül olmayaydı” poemasını yazdı. “Gənc altmışıncılar isə bu misilsiz faciəni ağılla anlaya bilmirdilər. Yalnız ürəklə dərk etməyə can atırdılar. Ürəyin isə öz həqiqətləri vardır... Müşfiq Əli Kərim tərənnümündə poeziya ideali kimi təcəssüm olunur. Daha doğrusu, yeni poetik dövrün ideali olaraq bədiiləşir. Gənc Əli Kərim poetik kəşfi və təlqini bu gün də könüllərə heyrət və qürur bəxş edir. Müşfiq – əbədiyyətin gəncliyidir. Bəlkə də gəncliyin əbədiyyətidir”. (13, səh. 95)

Ölümdən də qorxmaz olan
qüdrət ilə
Bu gün onun həyatında
bir bahardır
Bu gün onun həyatında

Bu dünyada yenə vardır – bu şeir 1956-cı ildə yazılıb. Bu keçmiş Sovet dövləti tarixində yeni eposun başlanğıcı idi. Yenilik ab-havası ədəbiyyat və mədəniyyətin tarixində və taleyində hiss olunurdu. Konkret insan, onun mənəvi aləmi, arzuları poeziyanın əsas qüvvət hədəfi idi.

Ənənələrə sədaqət fəlsəfi – intellektual poeziya təmayülünün ədəbi-tarixi məziyyətlərindədir. Təbiətdə hər bitkinin öz kökü olduğu kimi sənətdə də ənənələr, yüz illərlə qazanılmış poetik qənaətlər yeni sənətin təməli, kökü və tükənməz mənbəyidir. Biz artıq qeyd etdik ki, hər yaradıcı nəsil ənənəyə öz dövrünün verdiyi tələb və imkanla, fərdi zövqü ilə yanaşır. Bu mənada şeirimizdə də Füzuli ənənəsinə R.Rza münasibəti, B.Vahabzadə münasibəti, Ə.Kərim və M.Araz münasibətləri var. Yeni şeirin etibarlı rüknü, fəlsəfi poeziyanın istedadlı nümayəndəsi Ramiz Rövşenin tamamilə orijinal könlü, baxış bucağı var. Onun “Füzulinin xatirəsinə” yazdığı “Şam” şeiri özünəməxsusluğu ilə fərqlənir:

Yüz illərdi bir şam yanır,
Küləklər söndürə bilmir.
Yüzlərlə əllər uzanır,
İşığını dərə bilmir.

Şeirinin bütün ruhu, sətiraltı və mətnaltı mənası Füzuli yaradıcılığına köklənib “İşığını dərə bilmir” deyimi yeni və gözlənilməzdir: işığı dərmək olmaz – qəmi dərmək olmaz, güllü dərərlər. Şam işığı əsla sönməyən (və dərilməyən!) əbədiyyət işığıdır.

Ədəbiyyatşünaslıqda belə bir fikir var ki, Azərbaycan fəlsəfəsi də məhz poeziyasındadır; bayatılarda, qoşmalar və gəraylılarda, Xaqani, Nizami, Nəsimi, Füzuli, Cavid, R.Rza kimi şairlərin poeziyasındadır. Bu poetik fəlsəfə zaman-zaman təkamül edib özünəuyğun bədii formalar yaradıb.

Yeni dövrdə – 60-cı illər şairlərinin yaradıcılığında da bu ənənə davam edib. Hər şeirin siyasətə, ideologiyaya çevrildiyi, marksizm-leninizm fəlsəfəsi, kommünizm ideologiyası hökm-fərman olduğu XX əsrin II yarısında məhz fəlsəfi-intellektual şeir mövcud ehkamları vurub dağıtdı, cəmiyyəti qurultayların konfrans və müşavirələrin tribunasından İNSANA endirdi. Adı və sadə insanın qəlb arzuları mənəvi dünyası, sevinci və kədəri şeirin predmetinə və probleminə çevrildi. Və məlum oldu ki, Allahın yaratdıqları içərisində insandan gözəli və əzəmətlisi yoxdur. Məhz o, “təbiətin tacı, yaranmışların əşrəfi” (Nizami) bu cür diqqətə layiqdir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Aristotel. Poetika. Bakı 1974, s.63
2. Stebleva İ.V. Poeziya turkov VI-VIII vekov. M., 1965, s.40
3. Nazim Əli. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1979, s. 35
4. Rəfili. Sərbəst şeir haqqında ilk söz. “Maarif işçisi” jurnalı №1
5. Allahyarov K. Azərbaycan şeir mədəniyyəti. Bakı, 1996, s.3
6. Şəmsizadə N. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. 2012, s.301
7. Belinski V.Q. Seçilmiş məqalələr. Bakı, 1979, s.137
8. Füzuli M. Əsərləri. VI cild, I cild. 1996, s.27

9. Füzuli M. Əsərləri. VI cildə, III cild. 1996, s.16
10. Musaxanlı A. Ədəbiyyatdan iş kitabı. Bakı, 1928
11. Quliyev T. Əruz və qafiyəşünaslıq tarixi. Bakı, 1998. s.109
12. Əkrəm C. Əruzun nəzəri əsasları və Azərbaycan əruzü. Bakı, 1977,
13. Qasımbəyli Y. Milli oyanış və özünəqayıdış lirikası. Bakı: Elm və təhsil, 2012,
14. Vahabzadə B. Əsərləri. 12-ci cildə XII c. Bakı, Elm, 2009
15. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. IV c. Bakı, Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının baş redaksiyası, 1980.

Гюльшен Алиева - Кенгерли

Тенденции Азербайджанской философской интеллектуальной поэзии

Резюме: Источники азербайджанской философской интеллектуальной поэзии неисчерпаемы. Говоря об источниках философской интеллектуальной поэзии, важно упомянуть о формах поэзии, таких как баяты, рубаи, туюг, которые полны лаконизма, философского смысла и содержания. Философия стихотворения связана с индивидуальными возможностями поэта.

В статье представлена подробная информация об источниках и традициях азербайджанской философско-интеллектуальной поэзии, освещены основные аспекты направления философско-интеллектуальной поэзии в национальной литературе.

Ключевые слова: интеллектуальная поэзия, поэтическая философия, источники интеллектуальной поэзии, поэтическая традиция.

Gulshan Aliyeva – Kangarli

Tendency of Azerbaijani philosophical intellectual poetry

Summary: The sources of Azerbaijani philosophical intellectual poetry are rich. When talking about the sources of philosophical intellectual poetry, it is important to mention the forms of poetry, such as bayati, rubayi, tyug, which are laconic, also full of philosophical meaning and content. The philosophy of the poem is connected with the poet's own individual capabilities. The poet has a talent that can specialize the general one. The article provides detailed information about the sources and traditions of Azerbaijani philosophical intellectual poetry, the main aspects of the tendency of philosophical intellectual poetry reflected in our national literature.

Key words: intellectual poetry, poetic philosophy, sources of intellectual poetry, poetic tradition.

Məqalənin redaksiyaya daxil olma tarixi: 25. 12. 2020

Məqalənin təkrar işlənməyə göndərilmə tarixi: 02. 01. 2021

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 12. 01. 2021

Məqaləni çapa tövsiyə edən sahə redaktorunun (və ya üzvünün) adı: fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Tamilla Əhmədova